

UOT-811.512.162

Səhifə: 199-203

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.199>

Səidə Əsgərova
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
seide1990es@icloud.com

“KİTABI DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA DİPLOMATİYA LEKSİKASI

XÜLASƏ

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanında diplomatiya leksikası dövrün sosial, siyasi və mədəni münasibətlərini əks etdirən ifadələrdən və terminlərdən ibarətdir. Bu dastan Orta əsrlər Türk dünyasını hərbi-siyasi aspektdən yaşadan bir ədəbi abidədir. Dastanın diplomatiya ilə bağlı dil xüsusiyyətləri göstərir ki, o dövrdə diplomatiya daha çox şifahi razılaşmalar, elçilərin göndərilməsi, andlar, müqavilələr və münaqişələrin barışıqla həllinə yönəlmişdi. Məqalədə o dövrün diplomatik leksikasıyla bağlı iyirmidən çox nümunəyə toxunulmuş, müasir dövr ilə müqayisə edilərək geniş təhlilə cəlb olunmuşdur. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında diplomatiya leksikası, həm qəbilələrarası münasibətləri tənzimləyən, həm də dövrün mədəni və siyasi dəyərlərini əks etdirən zəngin bir vasitədir. Dastanın diplomatik dil xüsusiyyətləri, o dövrdə şifahi razılaşmaların və elçilik ənənələrinin mərkəzi rol oynadığını göstərir.

Açar sözlər: diplomatik leksika, dastan, diplomatik termin, Oğuz türkləri.

Giriş: Azərbaycan diplomatiyasının leksikası, ümumiyyətlə, qədim türk tayfalarının idarəetmə, mədəniyyət və diplomatiya ənənələri ilə sıx bağlıdır. Oğuz türklərinin tarixi, mədəniyyəti və həyat tərzini əks etdirən ən önəmli ədəbi abidələrdən biri də “Kitabi Dədə Qorqud” dastanıdır. Dastanda dil, yalnız qəhrəmanlıq və döyüş səhnələrini deyil, həm də diplomatik münasibətləri və qarşılıqlı əlaqələri təsvir etmək üçün xüsusi leksik vasitələrlə zənginləşdirilmişdir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı yalnızca ədəbiyyat və tarix baxımından deyil, həm də diplomatiya sahəsində maraqlı təhlillərə səbəb ola biləcək zəngin mənbədir. Bu dastan Oğuz türklərinin tarixi, mədəniyyəti və həyat tərzini əks etdirir və qəbilə həyatı ilə yanaşı onların xarici əlaqələrində, sülh və müharibə məsələlərində oynadığı rolu göstərir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında diplomatiya leksikası müasir dövrün rəsmi və beynəlxalq diplomatiya anlayışlarından fərqlənsə də, qədim türklərin siyasi və diplomatik münasibətlərini əks etdirən bir çox elementlər mövcuddur. Dastanda qəhrəmanların dövlətlərarası münasibətləri tənzimləmə, sülh yaratma, müharibədən qaçınma və müxtəlif qəbilələr, elatlar arasında əlaqələrin qurulması ilə bağlı danışmaq və müzakirələrdə istifadə olunan xüsusi ifadələri yer alır. (3, səh 8)

Burada istifadə olunan əsas diplomatik terminləri və ifadələri bir sıra kateqoriyalara bölərək qruplaşdırma bilərik. **Əhd və and içmək:** Diplomantik münasibətlərdə əhəmiyyətli bir yer tutan əhd-peyman, and içmək və sadıqlıq məsələləri Dədə Qorqud dastanında geniş şəkildə təsvir olunur. Tarixi kontekstdə türklər arasında sazişlərin müqəddəs olduğu və pozulmaması lazım gələn vurğulanır. Bu cür ifadələr türklərin öz düşmənləri və müttəfiqləri ilə necə davranmalarını göstərir: Əhdə sadıqlıq, əhdə vəfa və düşmənlə bağlanan razılaşmaların əsas prinsipidir. “And içmək”-diplomantik anlaşmaların möhkəmləndirilməsi üçün ritualların bir hissəsidir. **Elçilər və danışqlar:** Dədə Qorqud dastanında elçilik missiyası mühüm rol oynayır. Dastanda tez-tez elçilər göndərilməsi və onların danışmaq aparmaları təsvir olunur. Elçiliyə dair leksik ifadələr diplomatiyanın mühüm bir hissəsini təşkil edir. Elçilərin nitqləri rəsmi, hörmət dolu, həmçinin siyasi ağırlıqlı olur. Bu nitqlərdə diplomatiyanın əsas elementi olaraq qarşı tərəfə hörmət və sayğı göstərilir, amma eyni zamanda güc və qərarlılıq da ifadə olunur. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “elçi” anlayışı o dövrün diplomatik vasitəçiliyinin əsas elementi idi. “Elçi göndərmək” - fərqli qəbilələr arasında müharibə və ya barışıq məqsədilə əlaqələr qurmaq üçün istifadə olunurdu. Elçilərin xüsusi statusu var idi,

onlara toxunulmazlıq verilir, bu da dövrün diplomatik qaydalarının bir göstəricisi idi. Məsələn, elçilərin göndərilməsi ilə bağlı ifadələrdən istifadə edilir: “Elçi eldən yaman olmaz” ifadəsi diplomatik missiyanın toxunulmazlığını və elçiyə göstərilən hörməti ifadə edir. Bu, müasir dövrdə də diplomatik toxunulmazlıq prinsipi ilə uyğunluq təşkil edir. Elçini göndərən tərəf qarşı tərəflə barışmaq və ya müzakirə aparmaq üçün hörmətli bir vasitə seçir. Elçinin hörmətlə qarşılınması və ona pis münasibət göstərilməməsi diplomatik ənənələrin bir hissəsidir. “Mənim sözümlü apar, düşməne de!” - Bu ifadə vasitəsilə elçinin bir tayfa başçısının mesajını düşmənlərə çatdırılması istənilir. Burada “söz aparmaq” ifadəsi diplomatik danışıqların əsas elementi kimi istifadə olunur.

Barışıq və ittifaq: Kitabı Dədə Qorqud dastanında qəbilələrarası əməkdaşlıq və ittifaqlar diplomatik proseslərin bir hissəsi kimi təsvir olunur. Dastanda müxtəlif qəbilələr və xarici qüvvələrlə müvəqqəti barışıq və ya ittifaq bağlanması epizodları var. Məsələn, “Barışıq bağlamaq” – sülh və ya müvəqqəti atəşkəs üçün istifadə olunan ifadələrdir. “İttifaq bağlamaq” – düşmənlərə qarşı ortaq hərəkət etmək üçün qurulan əməkdaşlıqlardır. Diplomantik məsələlərdə istifadə olunan leksikaya nümunə: “Qardaş ol, mənə arxa ol.” “Birlikdə ocağımızı tütüldürək”. Bu ifadələrin hər ikisində də ittifaq və qarşılıqlı dəstək məzmununu daşıyan diplomatik müraciətlə bağlı nümunələr işlənmişdir.

Sülh və müharibə məsələləri: Dastanda müharibə ilə diplomatiya arasında balans saxlanılır. Müharibə qaçınılmaz olduğu hallarda belə, qarşı tərəflə anlaşma yolu axtarılır. Nümunə: “Bir barmaq bal içində sülhümüz ola.” Bu nümunədə “bal içində sülh” ifadəsi iki tayfa arasında qarşıdurmanın şirin, dostluq dolu bir sülhlə bitməsini təklif edir. “Düşmənlə əhdim olsun, qan tökülməsin!” - Bu ifadə ilə qəhrəman qarşı tərəflə qarşıdurmadan qaçmağa çalışır və sülh istəyini bildirir. Bu, Oğuz türklərinin yalnız hərbi gücə deyil, həm də diplomatiyaya böyük əhəmiyyət verdiyini göstərir [2, s.493]. Düşmənlərlə olan münaqişələrdə belə, hər zaman danışıqlara yer verilməsi diplomatik bir yanaşmadır. Dastanda qəbilələrarası danışıqlar zamanı sülh təklifləri və ya müharibə elanları da diplomatik bir mətn kimi təqdim olunur. Məsələn, düşmənlər arasında sülh təklif edildikdə və ya barışıq bağlanarkən, qarşılıqlı anlaşma və hörmət göstərilir. Bu cür hallar daha çox liderlərin və qəhrəmanların dialoqlarında və qərarlarında əks olunur. Diplomantik vasitələrlə sülh əldə etmək, bəzi hallarda, müharibədən qaçmağın və ya torpaqları qorumağın yolu kimi göstərilir. “Barışıq bağlamaq” və ya “müharibə elan etmək” kimi anlayışlar həmin dövrdəki diplomatik nitqə uyğun istifadə edilir.

And və bağlaşmalar: Oğuz cəmiyyətində sözün böyük əhəmiyyəti vardı. Qəbilələri arasında ittifaqlar qurulurdu və bu, diplomatik leksikanın bir hissəsi kimi çıxış edirdi. Dastanda bağlanan andlar və edilən müqavilələr ciddi şəkildə qorunur və pozulması isə ağır nəticələr doğurur. Diplomantik danışıqlar zamanı qarşı tərəflə razılığa gəlinməsi və bu razılışmanın şərtlərinin qəbul edilməsi, bir növ müqavilə bağlanmasını ifadə edir. Qəhrəmanlar arasında bağlanan anlaşmaların şərtlərinə sadıq qalmaq diplomatiyanın əsas prinsipidir və bu, Oğuz cəmiyyətindəki siyasi əlaqələrdə də özünü göstərir. Nümunə: Dastanın müxtəlif yerlərində boylar arasında “anlaşma əldə etmək” və ya “qarşılıqlı razılıq” ifadələri istifadə olunur. Nümunə: “Əhdim olsun ki, sənə qılınc vurmasam.” - Bu ifadə bir razılışma və ya ittifaq zamanı verilən əhddir. Burada “əhd” sözü sülh şəraiti və ya dostluq bağlanması üçün verilən diplomatik vədləri ifadə edir.

Təhdid və güc nümayişi: Bəzi hallarda diplomatiya təhdid vasitəsilə də aparılır. Güc nümayişi ilə qarşı tərəfi geri çəkilməyə məcbur etmək üçün diplomatik təzyiqlər göstərilir. Nümunə: “Ya mənimlə sülh bağla, ya da qılıncımla tanış ol!” Bu təhdid forması ilə qəhrəman ya danışıqlar yolu ilə qarşıdurmanı həll etməyi, ya da zor tətbiq etməyi təklif edir. “Başın sağ olsun, qılıncım qanın axıtсын!” Burada təhdid və güc nümayişi, qarşı tərəfi qorxutmaq və razılığa gətirmək üçün istifadə olunan diplomatik leksikadır.

Qonaqpərvərlik və hörmət: Diplomantik görüşlər zamanı qonaqpərvərlik, hörmət və dostluq münasibətləri göstərmək ənənəvi əhəmiyyətə malik idi. Qonağı hörmətlə qəbul etmək və ona toxunulmazlıq vermək o dövrün diplomatik qaydalarından sayılırdı. Diplomantik danışıqlar zamanı hörmətli və nəzakətli ifadələr çox önəmlidir. “Kitabi Dədə Qorqud”da da bu tip ifadələrə rast gəlmək olur [3, s.496]. Qəhrəmanlar öz düşmənlərinə və ya müttəfiqlərinə müraciət edərkən nəzakət qaydalarına riayət edirlər: “Ey ağalar, ey bəylər” kimi müraciətlər nəzakətli və hörmətli ünsiyyət nümunəsidir.

Sədaqət və xəyanət: Diplomatiyanın bir hissəsi olaraq, sadıqlıq və xəyanət anlayışları da istifadə olunur: “Xəyanət etmək” – düşmənlərə keçmək və ya əhdə xilaf çıxmaq anlamında işlənir. “Vəfa göstərmək” – diplomatik tərəfdaşlara və müttəfiqlərə

sədaqət nümayiş etdirmək. **Müttəfiqlik və düşmənçilik:** Dədə Qorqud dastanında ittifaqların qurulması və ya qarşılıqların həll edilməsi zamanı diplomatik üslubdan istifadə edilir. Bu, tərəflər arasında müzakirələrin, hədələrin və təkliflərin balanslaşdırılmış formada ifadə olunması ilə müşayiət olunur. Oğuz bəyləri arasındakı müttəfiqlik və düşmənçilik əlaqələri bu dastanın əsas mövzularından biridir. Bəzi qəhrəmanlar digər qəbilələrlə dostluq və müttəfiqlik bağlayır, bəziləri isə qisas və ya müharibə məqsədilə düşməne qarşı hərəkət edir. Bu, dövrün siyasi və diplomatik vəziyyətini əks etdirir. Düşməne qarşı mübarizədən öncə və ya sonra onların şərəf və ləyaqətinə toxunmadan danışmaq, hətta müharibə zamanı belə müəyyən etika və davranış qaydalarına riayət etmək də dastanda diplomatik münasibətlərin göstəricisidir. **Rəqiblərlə ünsiyyət:** Düşmən tərəflərlə qarşılaşmalarda istifadə olunan dil, eyni zamanda həm qorxutmaq, həm də hörmət saxlamaq xarakteri daşıyır [2, s.507]. Diplomantik leksika burada savaşa öncəsi liderlərin danışığında, hədəflər və təkliflər şəklində çıxış edir. **Ədalət və müdriklik:** Dədə Qorqudun özü bilik və müdrikliyi ilə tanınır. Onun nitqlərində müdriklik və ədalət ön plandadır. Diplomantik üslub burada danışığın və məsləhətlərin tərkib hissəsi kimi təzahür edir. **Məsəl və Atalar sözləri:** Dədə Qorqud dastanında diplomatik məsələlər müzakirə edilərkən çox vaxt məsəl və atalar sözləri ilə dolayısı ilə düşüncələr ifadə edilir. Bu, danışılarda qarşı tərəfi incitmədən fikrin çatdırılmasına və anlaşmanın əldə olunmasına kömək edir: “Dost dar gündə tanınar” və ya “Ağıl yaşda deyil, başdadır” kimi ifadələr diplomatik nitqdə istifadə olunan dolayısı və ibrətamiz fikirlərdir. “Elçiyə zaval olmaz” atalar sözü dastanda öz əksini tapmışdır və diplomatik leksikanın bir hissəsidir. **Bəy və xanların müzakirələri:** Dastanın əsas qəhrəmanları olan bəylər və xanlar tez-tez qarşılıqlı müzakirələr aparır, müxtəlif məsələlər üzrə qərarlar qəbul edirlər. Bu proseslər də bir növ qədim diplomatik danışığın nümunələrini göstərir. **Məclis və qərar qəbul etmə:** Dastanda tayfalararası müzakirələr və qərar qəbul etmə prosesi də təsvir edilir. Diplomantik görüşlər və məsləhətləşmələr “məclis” və ya “toy” adlandırılırdı. **Liderlik və hakimiyyət:** Qəhrəmanlar arasında nüfuz mübarizəsi, liderlik xüsusiyyətləri və düşmənlərlə mübarizə zamanı nümayiş etdirilən diplomatik bacarıqlar dastanın əsas süjet xətlərindən biridir. Oğuz bəylərinin bir-biri ilə əlaqələri və digər tayfalarla münasibətləri zamanı strateji düşüncə tərzini əks olunur [2, s. 513]. Dədə Qorqud obrazı ağıl və müdrik bir lider kimi çıxış edərək tayfalararası münasibətlərin həllində vasitəçi olur. O, həm daxili, həm də xarici münasibətlərdə strateji düşüncəsi ilə tayfanı sülhə və birliyə çağırır. Onun məsləhətləri və verdiyi qərarlar tayfa başçıları üçün bələdçi rolunu oynayır. Bu, diplomatik liderlərin əhəmiyyətini göstərir. **Vəzifə paylanması və məsuliyyət:** Dastanda müxtəlif qəhrəmanlar arasında məsuliyyətlərin bölüşdürülməsi, tayfa başçılarının qərarvermə prosesində müxtəlif baxışları nəzərə alması, diplomatik qərarların qəbul edilməsi prosesi ilə bağlı təcrübələri əks etdirir. **Oğuz qanunları və adətləri:** Dastanda verilən qanunlar və adət-ənənələr beynəlxalq münasibətlərdə tərəflərin bir-birinə hörmət etməsi, razılaşmalara sadıq qalması kimi diplomatik prinsipləri əks etdirir. **Evlilik və diplomatik ittifaqlar:** Dastanda evliliklərin strateji məqsədlər üçün istifadə edildiyi açıqca görünür. Qəhrəmanlar, evliliklər vasitəsilə tayfalararası ittifaqlar yaradır və sülhü təmin edirlər. Bu, qədim dövrlərdə ailə bağlarının diplomatiya vasitəsi kimi istifadəsinin əhəmiyyətini ortaya qoyur. Evliliklər yalnız şəxsi deyil, eyni zamanda siyasi və diplomatik maraqlar üçün də əhəmiyyət kəsb edirdi. **Diplomatik etika və əxlaq:** “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında qəhrəmanların davranışları müəyyən dərəcədə diplomatik etika və əxlaq qaydalarına əsaslanır. Yalan danışmaq, verdiyi sözə sadıq qalmaq, müqavilələrə hörmət etmək kimi prinsiplər diplomatik münasibətlərdə əksini tapır. Tayfalararası əlaqələrdə sadıqlıq və ədalət kimi dəyərlər ön planda tutulur. **Qonşuluq münasibətləri:** Dədə Qorqud dastanında qonşu tayfalar arasında münasibətlər, ticarət və qarşılıqlı yardımlaşma məsələləri ön plandadır. Bu, diplomatik əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır.

Yarlıqlar: Yarlıq və ya fərmanlar dövrün hökmdarları tərəfindən verilən rəsmi sənədlər idi [1, səh.3]. Bu tip ifadələr dövlət idarəçiliyi və diplomatik əlaqələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. **Danışığın ədəbli və qərarlı tərzini:** Diplomantik danışılarda istifadə olunan dil tərzini çox ədəbi və hörmətlidir. Dastanda qəhrəmanlar, liderlər və elçilər qarşı tərəfə hörmətli ifadələrlə müraciət edir və hər sözün təsirini diqqətlə hesablayırlar. Bu, dastanın diplomatik leksikasının incəliklərindən biridir.

Bu cür ifadələr dastandakı diplomatik münasibətlərin necə formalaşdırıldığını orta əsrlər Azərbaycan və ümumilikdə türk dünyasının diplomatik təcrübələrini nümayiş etdirir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanını yalnız milli mədəniyyətimizin bir parçası kimi deyil, həm də qədim türklərin diplomatik təcrübələri ilə bağlı monumental bir mənbə kimi dəyərləndirmək olar. Dastandakı personajların hərəkətləri, qarşılıqlı münasibətləri və qərarları vasitəsilə qədim diplomatiya üsulları haqqında maraqlı nəticələr çıxardıq. Dastanda diplomatik leksika öz təbii şəkildə qəhrəmanların nitqində və vəziyyətlərində, xüsusən də siyasi və hərbi məsələlərin həllində əks olunur. Sadaladığımız bu leksik elementlər, o dövrdə Oğuz türklərinin yalnız hərbi gücü ilə deyil, eyni zamanda danışıqlar və diplomatik münasibətlərlə də öz güclərini və torpaqlarını qoruduqlarını göstərir.

Nəticə: Beləliklə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında diplomatiya leksikası, qəbilələr və dövlətlər arasındakı əlaqələrin tənzimlənməsi, münaqişələrin həlli, sülhün bərqərar olması və əməkdaşlıq kimi mövzuları əhatə edir. Dastan diplomatiyanın qədim formalarını və türklərin siyasi davranışlarını göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəfərov V.B. Diplomatik Yazışma Bakı: Elm, 1997, 106 s.
2. Kazımov Q. Azərbaycan Dilinin Tarixi Bakı “Şərq-Qərb, 2017, 392 səh.
3. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Azərbaycan diplomatiyası jurnalının nəşri, 1996, 260 s.

In the episode of "Kitabi Dade Gorgud". vocabulary of diplomacy

Summary

The lexicon of diplomacy in the epic "The Book of Dede Gorgud" consists of expressions and terms that reflect the social, political and cultural relations of the time. This epic is a literary monument reflecting the military and political relations of the Middle Ages Turkic world. The language features of the saga related to diplomacy show that diplomacy at that time was more focused on oral agreements, sending envoys, oaths, contracts and peaceful resolution of conflicts. In the article, more than twenty issues related to the diplomatic lexicon of that time were touched upon, compared with the modern era, and involved in extensive analysis. Thus, the lexicon of diplomacy in the epic "The Book of Dede Gorgud" is a rich tool that both regulates inter-tribal relations and reflects the cultural and political values of the time. The diplomatic language features of the epic show that oral agreements and ambassadorial traditions played a central role at that time.

Key words: *diplomatic lexicon, saga, diplomatic term, Oghuz turks*

В эпизоде «Китаби Дадэ Горгуд» словарь дипломатии Краткое содержание

Лексика дипломатии в эпосе “Книга моего деда Коркута” состоит из выражений и терминов, отражающих социальные, политические и культурные отношения того времени. Этот эпос является литературным памятником, отражающим военно-политические отношения средневекового тюркского мира. Языковые особенности саги, связанной с дипломатией, показывают, что дипломатия того времени была больше ориентирована на устные соглашения, отправку послов, клятвы, контракты и мирное разрешение конфликтов. В статье затронуты более двадцати вопросов, связанных с дипломатической лексикой того времени, по сравнению с современной эпохой и подвергнуто обширному анализу. Таким образом, лексика дипломатии в эпосе «Китаби Деда Горгуд» представляет собой богатый инструмент, не только регулирующий межплеменные отношения, но и отражающий

культурные и политические ценности того времени. Дипломатические языковые особенности эпоса показывают, что центральную роль в то время играли устные соглашения и посольские традиции

Ключевые слова: дипломатический лексикон, сага, дипломатический термин, тюрки-огузы.

Çapa tövsiyə edən: *Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *professor Sayalı Sadıqova*
professor İsmayıl Məmmədli